

КАТЕГОРІЇ СЕМАНТИКИ В ДИСКУРСОПОЛІ

В статті робиться спроба побудувати ієрархічну систему категорій семантики, які разом виступають як базова основа для формування поля дискурсу. Звісно, запропонована регламентація неоднозначних термінів може бути дискусійною, проте дана концепція, хоч і децю спрощена, сприяє напрацюванню більш-менш узгоджених та несуперечливих підходів лінгвістів до трактування цих складних категорій для практичних досліджень.

Ключові слова: дискурс, концепт, поняття, лексичне значення, зміст, внутрішня форма, смисл, морфема, семема, сема.

В статье предпринимается попытка построить иерархическую систему категорий семантики, которые вместе выступают как базисная основа для формирования поля дискурса. Конечно, предлагаемая регламентация неоднозначных терминов может быть дискуссионной, но данная концепция, хотя и несколько упрощенная, содействует разработке более-менее согласованным и непротиворечивых подходов лингвистов к рассмотрению этих сложных категорий для практических исследований.

Ключевые слова: дискурс, концепт, понятие, лексическое значение, содержание, внутренняя форма, смысл, морфема, семема, сема.

The article is a try to make a hierarchical system of semantic categories, which altogether will serve as a basic foundation for the formation of a discourse field. Certainly, the suggested reglamentation of non-semantically monomeaningful terms can be considered arguable, but the given concept, though being to some extent simplified, contributes to working out more or less matched and non-controversial approaches of linguists to interpreting such compound categories for practical studies.

Key words: discourse, concept, notion, lexical meaning, the contents, internal form, sense, morpheme, sememe, sem.

Як відомо, сучасні науки охоче послуговуються здобутками суміжних наук, усвідомлюючи істину, що нові та перспективні досягнення знаходяться на стикові дисциплін. В сучасному українському мово-

знавстві все чіткіше простежується розуміння того, що нове і перспективне в науці перемістилося у своєрідні дифузні периферії, де реалізується симбіоз проблем, концепцій, досліджень, напрямків низки дисциплін. Тому слід погодитися з думкою про те, що “загальна тенденція, яку можна спостерігати в сучасній лінгвістиці, полягає в розробці комплексних міжгалузевих проблем, в розвитку “суміжних” галузей, де мовознавство працює пліч-о-пліч з іншими науками, такими як соціолінгвістика, етнолінгвістика, психолінгвістика; це загальна тенденція у проникненні “за” мову, у розкритті суттєвих характеристик діяльності людини в цілому, в тому числі і мовленнєвої діяльності; одним словом, у вивченні не стільки мови, скільки людини, що говорить” [1, с. 37]. Проте, залучаючи всяку нову інформацію, слід це робити не сліпо, а доречно, користуючись принципом доцільності. Інакше матимемо справу із зайвими ускладненнями чи навіть засміченням наукового простору. Все це стосується не в останню чергу й лінгвістики, найперше її теоретичних засад. У вітчизняному мовознавстві це стосується, наприклад, категорій семантики, які тлумачаться по-різному, навіть діаметрально протилежно. Так, науковець має право на власне бачення, але воно, з одного боку, повинно вписуватися в загальну систему аналізованої концепції та, з іншого боку, не суперечити базовому загальноприйнятому розумінню. В цьому сенсі тривогу викликає безоглядне використання сьогодні “модних” категорій, наприклад, дискурсу, концепту та їх численних складників, якими суб’єктивно послуговуються лінгвісти, заплутуючи себе й читача, що робить наукові дослідження нерідко спекулятивними. Враховуючи різні підходи до визначення категорій семантики, спробуємо запропонувати більш-менш узгоджену їх систему й структуру.

Виходжу наперед із того, що найбільшим інтенціоналом серед них володіє категорія дискурсу. Це цілком відповідає засадам холізму, коли цілісне передує частинам і воно більше від суми цих частин. Сам термін “дискурс” походить від латинського *discursus* — “біг у різні боки”. Термін “дискурс” став сьогодні небезпечно модним і не завше одностайно трактованим. Більше того, його семантика еволюціонує вже сотні літ, залежно від уподобань лінгвістів, логіків, філософів. Отже, якщо за античності цей термін означав “жвава бесіда”, то знаменита праця Г. Галілея “*Discorsi*” розуміла його як “розмови, роздуми”. Для французів згодом “*discours*” — це промова, виступ, сло-

ва. Нині ж дана категорія увібрала в себе широкий інтенціонал, який консолідовано й досить влучно охарактеризувала Н. Д. Арутюнова: дискурс — це “...зв’язний текст у сукупності з екстралінгвістичними, прагматичними, соціокультурними, психолінгвістичними та іншими факторами, текст, взятий у події... Дискурс — це мовлення, “занурене в життя”. Тому термін “дискурс”, на відміну від терміна “текст”, не застосовується до стародавніх та інших текстів, зв’язки яких з живим життям не відбуваються безпосередньо” [2, с. 136–137].

З точки зору лінгвіста дискурс найперше виступає як соціальна, мовна та культурнонаукова проблема [3, с. 75]. Дискурсаналіз робить акцент на вживання текстів, які отримують свої змісти найперше в певних контекстах. Дискурси розрізняють залежно від тематично-семантичного поля, до якого вони відносяться, чи від просторових або часових вимірів, чи від установи або автора-мовця. Можна розглядати також дискурс усного та письмового мовлення. Сьогодні вже можна говорити про дискурслінгвістику як про окрему лінгвістичну субдисципліну, яка успадкувала засади лінгвістики тексту. Найуживанішим розумінням дискурсу є розгляд тексту як частини дискурсу, тоді останній виступає як текст у контексті. Сьогодні “настав момент, коли виявляється можливість підійти до осмислення дискурсу інакше: відштовхуючись не від принципів пізнання, а від констатації та опису необхідностей, притаманних буттю дискурсу в самому собі” [4, с. 7].

Дискурс розуміємо як сферу функціонування людини, її середовище, зумовлене суспільними нормами, цінностями, традиціями. З таких міркувань до нього слід підходити диференційовано через різномасштабність таких сфер. Отже, можна говорити про загально-мовний (чи загальнонаціональний) дискурс, дискурс окремого професійного колективу, дискурс сім’ї та, нарешті, дискурс особи (індивідуальний, до певної міри неповторний). Наприклад, “кориди” для іспанців символізує мужність, хоробрість, а для британців — жорстокість стосовно живих істот. Отже, чи існує український дискурс? Безсумнівно. Він наш і не має права зазіхати на нього чужинець. Наш дискурс востає корінням у сиву давнину. Одвічні традиції, солов’їна мова, щирість, людяність, гостинність, працьовитість притаманні більшості українців. Наш обов’язок — його оберігати, плекати, збагачувати, не забувати про тому про самокритичність.

Якщо розглядати текст як фактор мови, то дискурс — це текст сприйнятій, зрозумілий, зреалізований у мовленні, у соціальній практиці. Саме на соціальному компоненті дискурсу наполягає дослідниця Рут Водак [5, с. 17]. На цій основі сучасні мовознавці часто розрізняють теж чоловічий і жіночий дискурси, що лягло в основу гендерної лінгвістики. До того ж слід окремо виділяти, наприклад, жіночий дискурс як загальне явище, з одного боку, та дискурс окремої взятої особи, з іншого. Іншими словами: найдоцільніше виступає тлумачна модель “дискурс = текст + контекст”. Останній включає в себе лінгвальні та екстралінгвальні параметри. Відома формула ван Дейка: дискурс це текст плюс ситуація, а текст — це дискурс мінус ситуація [6].

Текст незнайомою мовою залишається текстом, але без дискурсу. Навпаки, невербальне мислення (шахи, математика, музика) володіє дискурсом, хоча не може вважатися повноцінним текстом. Тексти з великою долею образності мають ширший дискурс (наприклад, поезія). Тексти вузькотехнічні мають вузький дискурс, що залежить від їхньої вузькофаховості, структури речень, насиченості однозначними термінологічними одиницями. Саме відсутність об’ємного дискурсу не дає змоги (а, можливо, й ніколи не дасть) застосувати автоматизований переклад художніх текстів. Якісний переклад останніх залежить від вміння талановитого перекладача сприймати, знаходити і декодувати образну інформацію. Особливо об’ємно виступає дискурс в поезії. Не просто перекласти, наприклад, уривок із вірша Бориса Олійника:

Ти весь у слові, як у сповиткові,
З колиски до калини при горбі;
І вже якщо ти помиливсь у слові,
Вважай, що помилився у собі.

Уявімо собі ситуацію: такого вірша треба перекласти китайською мовою. Що означатиме для китайця символ “калина”? Запитання риторичне і не допоможе тут окремий коментар до лексичної одиниці. Транслітерація робить текст також незрозумілим. Залишається єдине: даний україномовний дискурс екстраполювати на відповідний китайський, де смуток та смерть символізує абрикос. Аналогічно можна українську лексему “черешня” перекласти японською “саку-

ра” та навпаки. Але чи матимемо ми право на такі довільності у фахових текстах з ботаніки, які можна віднести до текстів з високим рівнем абстрактності. Тут вимагається одноквалентна відповідність. Отже, дискурс стає вужчим, переклад буквальнішим, але, зрозуміло, не легшим, бо вимагає додаткових термінографічних зусиль та професійної компетенції.

Ще меншим буде дискурс у фахових текстах з домінуючою наявністю вузькогалузевих термінів. Наведемо приклад фрагменту технічного тексту: “Der Starter ließ die Druckluft in die Zylinder des Motors einströmen” — “Стартер нагнітає стиснуте повітря в циліндри двигуна”. Дискурси цих фраз відрізняються незначною мірою, хіба що граматичними нюансами.

Про перекладацьку своєрідність дискурсу може свідчити факт дуалістичного формування галузевого тексту. Наприклад, фармацевтичні інструкції можуть пропонуватися як для вузького кола фахівців, так і для широкого загалу реципієнтів. У першому випадку дискурс буде значно меншим, оскільки тут значно більше подані вузькогалузеві термінологічні одиниці.

На противагу іншим концепціям дискурсу, лінгвістика тут приділяє більшу увагу мовному та текстовому аналізу, орієнтуючись при цьому на мікроаналіз тексту, усні та мовні інструкції. Все це разом формує на рівні мовлення поле дискурсу, яке репрезентують різні складники, серед них чільне місце займає згадуваний вище “концепт”, який у дослідженні дискурсу відображає когнітивний обсяг значення мовного знаку [7]. Ще ширше: концепт — це категорійний зріз буття та культури, до того ж як і всяка категорія не підлягає завершенню та однозначному дефінуванню. Вважаю, що кількість концептів у мові обмежена й може бути виокремлена своєрідним конвенційно обумовленим глосарієм, не допускаючи спекулятивних і штучних утворень, інакше до концептів можна буде зарахувати будь-який денотат, що загрожує знівелюванням усієї концептології.

Доцільно називати сукупність концептів концептосферою мови, в той час як кожен концепт має власне концептополе. Слушною вважаю думку З. Д. Попової про те, що концепт — це глобальна квантова одиниця, яка розпадається на складові субкванти як окремі характеристики концепту [8]. Останні можна термінувати як фрейми, запропоновані в сфері інформатики для окреслення питань штучного

інтелекту ще вченими М. Мінські та Ч. Філлмором (в 1975 році), що розглядалися як складова одиниця знання, фрейми мають схематичну природу і сягають Кантівської трансцендентальної філософії та теорії пам'яті психолога Варлета. Теорія фреймів широко запроваджена в соціології, політології, комунікаційній науці, що релевантно водночас і для лінгвістики. На жаль, часто в мовознавстві фрейми плутають з концептами, навіть пропонують вважати фрейми ширшими за концепт. Така неузгодженість привела до появи “конкуруючих” термінів — сценарії, схеми, скрипти, сцени, вузли, слоти, домени, парцелі, фрактали, які тлумачаться по-різному, вносячи сумбурність в теорію дискурсу й не реалізуються системно на практиці. Все це свідчить про неузгодженість вітчизняних лінгвістичних концепцій, шкіл, пошуків у царині когнітивістики. Це демонструє водночас усю складність і навіть неможливість повномасштабно дослідити та реалізувати всі прояви штучного інтелекту, оскільки в цьому процесі суб'єкт та об'єкт дослідження міняються місцями, бо досліджується Людина з її мисленням. Це не під силу будь-якому комп'ютерові.

“У вмінні обмежуватися проявляється майстер”, — писав ще великий Й. В. Гете. Так, ведучи мову про концепт, наприклад, “Бог”, чи не варто обмежитися його найближчими складниками — субконцептами (“церква”, “рай”, “пекло” тощо)? На наступному колі розташовані мікроконцепти (для субконцепту “церква” це можуть бути “ризуал”, “обряд”, “конфесія”, “звичай”, “молитва” тощо). Остаточо заповнюють концептополе периферійні ознаки (для мікроконцепту “ризуал” — це “свічка”, “вода”, “батьки”, “рушник”, “коляда”, “вертеп” і т. п.). Периферійні ознаки за певних умов пересікаються з периферійними ознаками суміжних концептів. На кожному з чотирьох наведених рівнів присутні фрейми як “згустки” знання та складові характеристики. Звісно, така схема реалізації концепту може виглядати на перший погляд дещо спрощеною, але вона має принаймі дві переваги: 1) однозначність (зрозумілість) та прозорість сприйняття; 2) можливість отримання реальних та перспективних результатів когнітивного спрямування.

В сучасній концептології ведеться ще одна дискусія довкола стосунків між двома суміжними категоріями семантики — між концептом і поняттям. Одні лінгвісти ставлять знак рівності між ними, інші вважають поняття ширшим за концепт, але більшість переконана в

тому, що концепт значно ширший, ніж поняття, яке входить до концепту в нашому наведеному вище розумінні, але не може дорівнювати йому. До того ж більшість понять виходять за межі концептосфери мови та слугують базою для семантичної характеристики всіх інших денотатів, які не входять у концептосферу мови.

Поняття — це результат пізнання предмету, явища і його не слід зводити до дефініції [9, с. 456]. На прагматичному рівні поняттю може відповідати енциклопедична стаття, де детально описується денотат. Згідно з цим поглядом, поняття виступають як цільна сукупність суджень, ядром якої слід вважати судження про найзагальніші та в той же час суттєві ознаки об'єкта. Таким чином ми переходимо до наступного рівня категорій семантики, які слід розрізняти в двох площинах: мови та мовлення.

Ядром поняття в мові виступає лексичне значення (див. детальніше: [10, с. 29–36]). З лінгвістичної точки зору можна погодитися з тим, що мовне значення є вихідним базисом створення поняття, тобто його частиною, що прямує до рівноправ'я, але не досягає цієї стадії, оскільки всі поняття, у тому числі й наукові, еволюціонують, постійно розвиваються та вдосконалюються. Ю. С. Степанов пише: “Значення слова відображає спільні й водночас істотні ознаки предмета, пізнані в суспільній практиці людей. Значення слова може бути розгорнуте в речення чи в цілісну сукупність речень” [11, с. 11]. Саме тлумачний словник ставить за мету об'єктивувати значення слова і зафіксувати його у вигляді дефініції. Тому ми приєднуємося до тези про те, що “мінімальна дефініція значення будь-якої одиниці — це перелік семантичних компонентів, необхідних і достатніх для відмежування (в парадигматичному плані) даного значення від значень усіх інших одиниць мови” [12, с. 76].

В мовленні лексичне значення реалізується у вигляді змісту поняття, який не збігається зі значенням лексичної одиниці. І. А. Стернін вважає, що в акті мовлення значення слова ніколи не подане у своєму повному обсязі, а лише якою-небудь частиною [13, с. 60]. Водночас нам здається можливим розрізняти: 1) мовний зміст, відносно постійний, тому рівний за обсягом значенню, об'єктивний, обов'язковий, який називаємо парадигматичним; 2) мовленнєвий зміст, більш динамічний, інваріантний, з усіма факультативними елементами, який складається як із регулярних, так і з нерегулярних (час-

то суб'єктивних) розумінь, котрий ми називаємо синтагматичним, зіставленим з класичним змістом поняття; 3) актуальний зміст, що складається з одного розуміння чи групи актуалізованих розумінь як реалізації лексичного значення в окремому акті комунікації. Останній варіант змісту особливо вагомий для практичних досліджень.

На рівні мови лексичне значення і парадигматичний зміст реалізуються у вигляді внутрішньої форми слова. Це цілком корелює із тезою О. Потебні: “У слові ми розрізняємо зовнішню форму, тобто членороздільний звук, зміст, що об'єктивується за посередництвом звуку, та внутрішню форму, або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким висловлюється зміст” [14, с. 134].

Отже, під найближчим етимологічним значенням О. Потебня розумів в першу чергу спосіб утворення імені при його синхронічному розгляді, а не обов'язкове врахування всіх його етимологічних особливостей. Більше того, за такого підходу, вважаємо, що внутрішня форма притаманна будь-якій лексичній одиниці мови (навіть неподільній), інакше вона не може бути повноцінним словом, оскільки не виступає інструментом комунікації. Тому розрізняємо імпліцитні та експліцитні внутрішні форми (детальніше див.: [15, с. 63–64]). Пропонуємо тут дефініцію внутрішньої форми — це розумовий інтеріоризований образ, що потенційно абстрагується і відображає у вигляді аперцепційного уявлення одну чи кілька істотних ознак денотата, викликаних і фіксованих у пам'яті носія мови зумовленою морфемною структурою слова чи виразу.

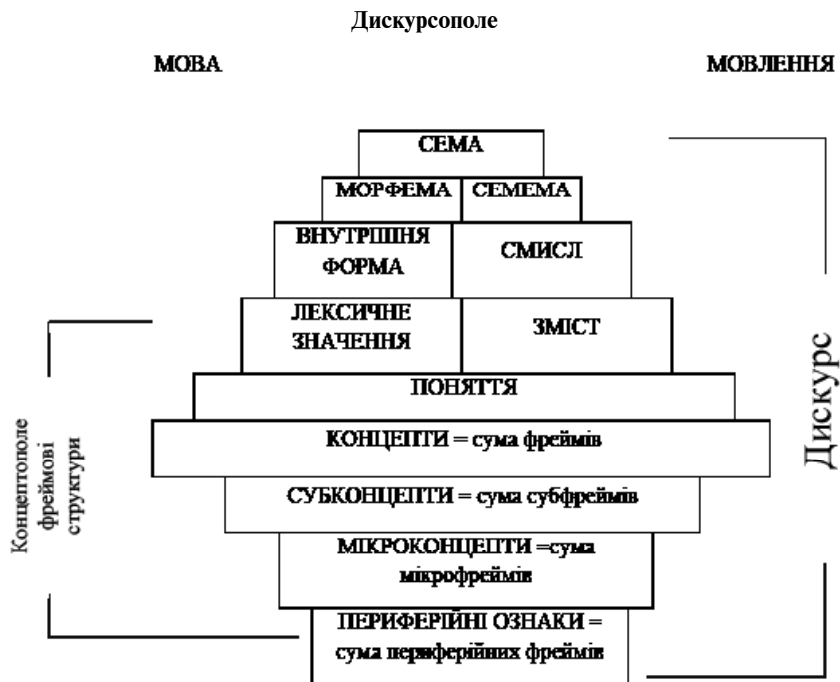
Внутрішній формі як стабільній категорії мови в мовленні відповідає категорія смислу. Визначаючи “смысл”, ми виходимо з того, що він не виступає як поняття, як уявлення, як психологічне явище ані як сума семантичних диференційних ознак. Найдоцільніше під “смыслом” розуміти не весь комплекс ознак предмета, а лише одну окремо взятую диференційну ознаку, яку Ю. Д. Апресян назвав “смысловим атомом” [16, с. 110]. Тому поряд із регулярними смислами, які входять до складу значення, ми розрізняємо нерегулярні, що виявляються тільки в мовленні. Наприклад, якщо внутрішня форма сполучення “письмовий стіл” розглядається як “стіл, призначений для письма”, то в нестандартному контексті дане утворення за певних обставин може перетворитися на “стіл, за яким обідають”, що вже відповідає нерегулярному смислові.

Морфема — це одиниця, за певною фонетичною формою котрої (означаючим) закріплено певний зміст (означуване), яке не ділиться на простіші одиниці даного виду [17, с. 312].

Внутрішні форми (буквальне значення) можуть бути моно- чи поліморфемними утворенням. Наведений вище приклад “письмовий стіл” містить дві морфеми — “письмо і стіл”. В мовленні морфемам відповідають семема в їх класичному лінгвістичному розумінні. Їхня кількість може співпадати (особливо для однокомпонентних одиниць), але в багатьох випадках кількість семем може бути більшою, як у нашому прикладі, де наявні три семема: “письмо”, “стіл” та релатема як семема “бути призначеним для”. На найвищому щаблі універсально на рівні як мови, так і мовлення виступає сема як найменша семантична складова. “Як в парадигматиці, так і в синтагматиці на кінцевому виході проявляються універсальні семантичні інваріанти, ознаки або семи” [17, с. 439]. В нашому прикладі вони характеризують колір, матеріал, форму, функції, конструкцію і т. п. “письмового стола”.

Наведену в статті ієрархію семантичних категорій, які наповнюють дискурсополе, можна експлікувати у вигляді схеми, яку пропонуємо нижче.

Звісно, можна дискутувати стосовно деяких наведених вище думок, але сучасний розвиток лінгвістики вимагає певної конвенції та узгодженості у терміносистемі мовознавства, оскільки основоположні поняття трактуються науковцями занадто по-різному, що лише шкодить науці, вносячи навіть певний термінологічний хаос. Настав час цілеспрямованих рухів назустріч відвертим загальним дискусіям та подальшим діям у визначеному фарватері, інакше ризикуємо збудувати вузькогалузеву Вавілонську вежу з усіма відомими наслідками, але на цей раз нерозуміння один одного стосуватися буде лінгвістів.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. — Изд. 3-е — М. : URIS, 2005. — 216 с.
2. Арутюнова Н. Д. Логический анализ языка: противоречивость и аномальность текста. — М. : Наука, 1990. — 278 с.
3. Wrana D. Diskursnets. Wörterbuch der interdisziplinärer Diskursforschung. — Berlin: Suhrkamp Verlag, 2014. — 569 S.
4. Сидоров Е. В. Онтология дискурса. — Изд. 2-е. — М. : Книжный дом “Либроком”, 2008. — 228 с.
5. Wodak R. Disorders of Discorsee. — London: Longman, 1996. — 200 p.
6. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. — М. : Прогресс, 1989.
7. Приходько А. М. Концепт і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. — Запоріжжя : Прем’єр, 2008. — 330 с.
8. Попова З. Д. Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях / З. Д. Попова, И. А. Стернин. — Воронеж: Воронежский ГУ, 2000. — 30 с.

9. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. — М., 1975.
10. Кияк Т. Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики). — Львов : Вища школа, 1988. — 162 с.
11. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка: Семантические проблемы лингвистики, философии, искусства. — М. : Наука, 1985. — 335 с.
12. Бендикс Э. Г. Эмпирическая база семантического описания // Новое время в зарубежной лингвистике: Проблемы и методы лексикографии. — М., 1983. — Вып. 10.
13. Стернин И. А. Актуализация сем и выразительность текста // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. — Новосибирск. 1980 — Вып. 9.
14. Потебня А. А. Мысль и язык // А. А. Потебня. Полное собрание сочинения. — Харьков, 1926. — Т. 1.
15. Д'яков Т. А., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи терміновтворення, семантичні та соціолінгвістичні аспекти. — К. : Вид. дім “КМ Academia”, 2016. — 200 с.
16. Апресян Ю. Д. Трудности построения формальной модели языка // Кибернетика : Перспективы развития. — М., 1981.
17. Большой энциклопедический словарь. — М. : Сов. энциклопедия, 1988. — 683 с.